

JENNY SLATMAN

NIEUWE LICHAAMELIJKHEID

NOORDBOEK

© 2023 Jenny Slatman | Noordboek

Omslagontwerp RAZA Creative Direction – Daphne van Langen
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 94 6471 098 4

NUR 730 | 860

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

Hoofdstuk 1: De geboorte van ‘het lichaam’ 11

Ontleding van lichamelijkheid 11

Van vloeibare, dampige lichamelijkheid naar solide anatomie 14

Ziekte gekwantificeerd – het normale lichaam 22

Van ‘het lichaam’ naar lichamelijkheid 30

Hoofdstuk 2: Eenzaam, losgezongen individu 35

Inkeren in jezelf 35

De logica van eliminatie 38

Een ‘ik’ zonder verhaal 45

‘Ik denk’ – als principe van individualiseren 48

Hoofdstuk 3: Van ‘ik denk’ naar ‘ik kan’ 53

Optelisme 53

Belichaamd subject 56

Goldsteins holisme 61

Het ‘ik kan’ 67

Hoofdstuk 4: Ruimte voor diversiteit: kleur en geslacht 74

Ruimte, lichaamsschema en lichaamstechnieken 74

Het zwarte lichaamsschema 78

Racisme als gewoonte 83

Lichaamskleur en de kleur van de wereld	86
Gooien als een meisje, zitten als een man	90
Lichamelijkheid: de relatie tussen wereld en lichamen	96

Hoofdstuk 5: Wanneer je lichaam niet in de wereld past 98

Lichamelijke beperkingen: waar zit nu het probleem?	98
Dik-zijn in een vetverwijtende samenleving	103
Ervaringen van zwaarlijvige lichamelijkheid	109
Lichamelijkheid als materiële relatie	115

Hoofdstuk 6: Lichamelijkheid van psychische aandoeningen 119

De psyche begrijpen	119
Kijken of luisteren naar zielenleed?	120
Neurologisering en biologisering	124
Wanneer je lichaam niet meer resoneert	132
Depressie als verstoring van de relatie	137

Hoofdstuk 7: Kunnen en niet kunnen in woord en beeld 1192

Ruimte en tijd van ziekten	142
Ziekteverhalen	146
Het onzichtbare zichtbaar maken	150
Verhalen zonder einde – het einde van het verhaal?	154
Verhaal en relatie	160

Hoofdstuk 8: Materialisme met gevoel 164

Denken in relaties en verbanden	164
Nieuw materialisme	168
Iemand: het 'ik' van het 'ik kan'	175
Voelen, kunnen en zorgen	179

Verantwoording 189

Literatuur 193

Noten 205

Afbeeldingverantwoording 215

Woord vooraf

Dit boek vormt het sluitstuk van mijn project *Mind the body: Rethinking embodiment in health care* (2017-2023). Binnen dit project heb ik samen met mijn team empirisch-filosofisch onderzoek gedaan naar de betekenis van lichamelijke binnen gezondheidszorgpraktijken in Nederland. We hebben ons geconcentreerd op praktijken rondom drie verschillende veelvoorkomende gezondheidsproblemen: moeilijk te verklaren (aanhoudende) lichamelijke klachten, depressie en zwaarlijvigheid. De uitkomsten van ons onderzoek zijn gepubliceerd in diverse artikelen en proefschriften. In dit boek plaats ik ons werk in een breder filosofisch perspectief en geef ik een aanzet om op een andere manier naar lichamelijke te kijken. Ik beargumenteer hier dat ons lichamelijke bestaan allereerst een relationeel bestaan impliceert en dit noem ik 'nieuwe lichamelijke'. Dit idee van lichamelijke vormt een alternatief voor het heersende idee dat het menselijke bestaan zou kunnen worden gereduceerd tot het bestaan van individuele lichamen met daarbij horende individuele denkende 'ikken'. 'Nieuwe lichamelijke' gaat zo voorbij het vastgeroeste lichaam-geestdualisme. Daarom kan het ons helpen om op een andere manier naar verschillende problemen te kijken.

Omdat dit boek een algemene reflectie biedt op het lichamelijke bestaan van mensen beperkt het zich niet tot gezondheidsproblemen. Ik heb voornamelijk gekeken naar de relatie tussen lichame-

lijkheid en het hebben van mogelijkheden, de relatie tussen lichamelijke en kunnen. Sommige mensen kunnen meer dan andere, hebben meer mogelijkheden dan andere. Het verminderen van mogelijkheden kan komen door ziekten of beperkingen, maar ook door seksisme, racisme of *able*-isme. Ook al lijken al deze vormen van uitsluitingen terug te leiden te zijn tot lichamelijke kenmerken van individuele lichamen, ik laat juist zien dat frustraties van het menselijk kunnen, het verminderen van iemands mogelijkheden, ook altijd mede worden bepaald door de omgeving en de context.

Ons onderzoeksproject alsook de publicatie van dit boek is mogelijk gemaakt door een VICI-beurs (277-20.008/2737) die ik ontving van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Ik ben de NWO zeer erkentelijk voor deze financiering. Een van de belangrijkste claims van dit boek is dat het een illusie is om te denken dat je eigen kunnen of niet kunnen enkel het resultaat is van individuele kwaliteiten. Ik had dit project niet kunnen doen en dit boek niet kunnen schrijven zonder de hulp, inspiratie, bijsturing en aanmoediging van vele anderen. Allereerst wil ik alle onderzoekers in mijn projectteam van harte bedanken: Marjolein de Boer, Elise Doeschot, Sanne van Driel, Irene Groenevelt, Sanneke de Haan, Annelies Kleinherenbrink. Ook dank aan alle vaste leden van de *body reading group* die iedere drie weken aanschoven bij ons onderzoeksteam voor het samen bespreken van teksten. Dank voor het bijstellen en verfijnen van mijn ideeën en de goede gesprekken online en offline: Ingeborg van den Bold, Tineke Broer, Tone Dahl-Michelsen, Hans-Georg Eilenberger, Karen Synne Groven, Monica Meijnsing, Joni Puranen. Sinds 2019 verzorgen mijn collega's en ik een MA-track *Health Humanities* binnen de masteropleiding cultuurwetenschappen aan Tilburg University. De vele studenten, met zeer uiteenlopende vooropleidingen, hebben mij telkens gestimuleerd om theorieën en concepten zo helder mogelijk te verwoorden. Daarnaast droegen ze zelf vaak allerlei onderwerpen aan voor discussie. Niet zel-

den ging het dan om nijpende kwesties in de gezondheidszorg waar ik zelf nog niet aan had gedacht. Dank hiervoor.

Collega's van Tilburg University zorgen voor een fijne en vruchtbare werksfeer, en hiervoor wil ik hen bedanken. Ad Backus, Odile Heynders, Martin Hoondert, Max Spotti, Jos Swanenberg, Inge van de Ven, Heidi van Veen en Kutlay Yagmur voor alle kleine en grote gesprekken; Hanne Jacobs en Jimena Clavel Vazquez voor ons leesgroepje Goldstein; Hans Dooremalen voor de permanente aanwezigheid van pepernoten bij het koffieapparaat. Erno Eskens van Uitgeverij Noordboek wil ik bedanken voor het enthousiasme waarmee hij mijn boekproject begroette en de prettige en effectieve wijze waarop hij mijn teksten van commentaar heeft voorzien. Ik wil mijn loopmaatjes van *Just Goo* bedanken voor al het gedeelde renplezier, en dat ze mij altijd komen 'opdwelen' hoe langzaam ik ook loop. Dankzij hen word ik geen leunstoelfilosoof. Mijn twee mannen zorgen ervoor dat al mijn gepeins, ge lees, gepraat en geschrijf over lichamelijkeid op gezette tijden wordt gerelativeerd. Lieve Tibor, jouw gedrevenheid om het op vele vlakken met mij oneens te zijn zorgt ervoor dat ik nooit zomaar kan indommelen. Lieve Henry, zonder jouw aanwezigheid, zonder jouw muziek zou mijn wereld maar kleurloos zijn.

Maastricht, september 2023

1

De geboorte van 'het lichaam'

Ontleding van lichamelijkheid

In december 2021 kwam ik een tekening van de Nigeriaanse medische illustrator Chidiebere Ibe tegen op de tijdlijn van mijn LinkedIn-account (zie figuur voorflap). Ik werd er direct door gegrepen. De tekening van een zwarte foetus in een zwart moederlichaam riep allerlei gevoelens bij mij op. Prachtig, zo'n klein menslichaampje veilig opgerold in een beschermend moederlichaam, en zo mooi getekend. Maar mijn esthetische beleving was niet zomaar dezelfde als die ik doorgaans heb bij het zien van andere medische illustraties die onze anatomische traditie, sinds Leonardo da Vinci, rijk is. Mijn esthetische gevoel bestond uit verwondering die zich vermengde met schaamte.

In al de anatomische, fysiologische en biologische boeken die ik heb moeten bestuderen tijdens mijn studie fysiotherapie was ik nog nooit een tekening van een zwarte mens tegengekomen. Als je niet beter wist, en je zou de titels van dat soort tekstboeken serieus nemen – 'menselijke anatomie', 'menselijke biologie' – dan zou je zomaar kunnen denken dat 'de mens' wit is, terwijl de meerderheid van de mensen die op deze aarde leven helemaal niet wit is. De tekening van Ibe riep bij mij dan ook een gevoel van schaamte op, omdat ik – witte vrouw – het klaarblijkelijk altijd normaal heb gevonden dat de biologie en anatomie het witte lichaam als standaard nemen. In de periode dat ik in opleiding was tot fysiothera-

peut ging ik er domweg van uit dat er zoiets bestaat als ‘het menselijk lichaam’ en dat wilde ik bestuderen en leren kennen zodat ik mensen met klachten aan hun ‘bewegingsapparaat’ kon helpen. Het idee dat een lichaam een bewegingsapparaat is, heb ik in de loop van de jaren wel achter me gelaten, maar over die witte anatomische platen had ik me eigenlijk nog nooit zo druk gemaakt.

Ik kan me voorstellen dat veel mensen die weleens anatomische of biologische illustraties bekijken of bestuderen – of ze nu in opleiding zijn tot zorgprofessionals of als ze als leek iets meer willen begrijpen van ‘het lichaam’ – dat zij dan, net zoals ik, niet heel erg bezig zijn met de kleur van de huid die onderliggend anatomisch weefsel omsluit. Om mijn eigen kleurenblindheid maar een beetje goed te praten kan ik natuurlijk zeggen dat anatomie toch voornamelijk gaat over datgene wat zich onder de huid afspeelt – de huid is slechts het jasje dat door de anatoom wordt opengeritst en weggeprepareerd. Alleen als het om de huid zelf gaat dan zou de kleur er weleens toe kunnen doen. Illustrator Chidiebere Ibe gaf aan dat hij anatomische afbeeldingen van zwarte mensen maakt omdat verschillende huidaandoeningen zich bij zwarte mensen anders uiten dan bij niet-zwarte mensen. Zijn tekeningen zijn dan ook in eerste instantie gemaakt voor dermatologen (in opleiding).¹ Uit alle reacties die volgden op de publicatie van Ibes tekening wordt echter duidelijk dat het hier om meer gaat dan bewustwording van diversiteit binnen de medische zorg voor huidaandoeningen. Het verontrustende gegeven dat illustraties zoals die van Ibe zo uitzonderlijk zijn, geeft aan dat er echt wel iets mis is met de representatie van menselijke lichamen, en daarmee met het denken over lichamelijkeheid.

Het dominante beeld van lichamelijkeheid, zoals dat wordt gevoed door de anatomie, bestaat uit het idee dat er een soort standaard lichaam is. Als we het over ‘het lichaam’ hebben, dan wordt er stilzwijgend van uitgegaan dat er een soort universeel type lichaam is dat we voor het gemak dan maar een ‘normaal’ lichaam

noemen. 'Het' lichaam is het 'normale' lichaam, en anatomie, fysiologie en pathologie leren ons dat voornamelijk het witte (en mannen)lichaam als standaard wordt genomen. Het bepalende lidwoord 'het' wekt de suggestie dat we het over iets hebben wat algemeen en universeel is, iets wat voor eeuwig en voor altijd vaststaat, iets wat nu eenmaal zo is. Natuurlijk spreken mensen sinds mensenheugenis over lichamen, over hun eigen lichaam, lichamen van anderen en gebruiken daar ook een bepalend lidwoord bij als dat zo uitkomt, maar 'het lichaam' dat verwijst naar zowel een standaard voor lichamelijkeheid alsook naar het idee dat een lichaam een zelfstandig ding of substantie is, bestaat nog maar zo'n tweehonderd jaar.

Het lichaam als aparte entiteit verschijnt in het kielzog van de opkomst van de anatomisch-klinische geneeskunde aan het begin van de negentiende eeuw (in Europa). Ook de term 'normaal' is nog betrekkelijk jong. We kunnen ons misschien maar moeilijk voorstellen hoe een wereld eruit kan zien wanneer we het niet over normaal of abnormaal zouden kunnen hebben. Toch doet de term 'normaal' pas in de loop van de negentiende eeuw zijn intrede in Europese talen, zoals het Frans en het Engels. Aange wakkerd door de opkomst van de statistiek binnen de sociale wetenschappen begint men te spreken over normale en abnormale lichamen. Al gauw verwijst 'normaal' niet meer enkel naar het statistische gemiddelde, maar krijgt het ook de betekenis van *norm*, de betekenis van hoe iets *zou moeten zijn*. In tijden van kolonialisme, openlijk racisme en seksisme werd de norm voor het normale lichaam wit. In dit boek wil ik laten zien hoe dit idee van 'het lichaam' nog steeds actueel is in onze tijd. In volgende hoofdstukken zal ik de beperkingen van dit idee verder analyseren en er een alternatief idee van lichamelijkeheid tegenover zetten. Om de historiciteit en relativiteit van ideeën als 'normaal' en 'het lichaam' duidelijk te maken zal ik in dit hoofdstuk ingaan op hoe deze verschijnen binnen theorieën en praktijken rondom ziekte en ge-

zondheid. Hiervoor stap ik eerst met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de geneeskunde.

Van vloeibare, dampige lichamelijkeid naar solide anatomie

In filosofieboeken kan men lezen dat het lichaam als een opzichzelfstaand ding, los van een denkend ik, zijn oorsprong heeft in de filosofie van Descartes in de zeventiende eeuw. Het is inderdaad waar dat er in Descartes' manier van filosoferen iets nieuws gebeurt waardoor het mogelijk wordt om een onderscheid te maken tussen het denkende ding (*res cogitans*) en het lichaam (*res extensa*). Maar de uitkomsten van de abstracte denkoefening van deze filosoof hebben nog helemaal niks te maken met de opvattingen over ziekte, gezondheid en lichamelijkeid in zijn tijd.

Zoals wellicht bekend, is het onderscheid tussen het lichaam en de geest bij Descartes de uitkomst van zijn meditatie.² Wanneer we het over meditatie hebben moeten we wel goed voor ogen hebben dat Descartes hier een heel eigen invulling aan gaf. Het gaat hier niet om meditatie als het ontwikkelen van een niet-veroordelende houding tot de eigen gedachtenbrij door de aandacht op de eigen ademhaling te vestigen, zoals die vandaag de dag door velen wordt aangeprezen. Descartes was niet op zoek naar innerlijke rust of verlichting. Bij hem stond er wel wat meer op het spel, namelijk de vraag hoe we een fundament voor al onze kennis kunnen vinden. Zijn meditatie bestaat daarom uit een methodische twijfel: alles waaraan getwijfeld kan worden, kan geen fundament voor kennis zijn. Omdat je kunt twijfelen aan zintuiglijke kennis en zelfs aan wiskundige kennis en het bestaan van God (wanneer je het bestaan van een hypothetisch *malin génie* binnen je meditatie toelaat), kunnen deze bronnen van kennis niet als fundament worden gezien. Is er dan niets waaraan je niet kunt twijfelen? Toch wel, wanneer het mogelijk is dat er een malin génie is dat mij kan laten twijfelen, dan moet 'ik' als twijfelend wel bestaan.

Twijfelen is een vorm van denken, en dit betekent dus dat het denken, het denkende ik, het denkende ding of de *res cogitans*, het enige is dat niet kan worden betwijfeld. Zo voltrekt zich in de meditatie een scheiding tussen het denkende 'ik' dat onbetwijfelbaar is, en het lichaam dat betwijfelbaar is. Wanneer Descartes echter opstaat van zijn meditatiekussen verdwijnt de strikte scheiding tussen lichaam en geest als sneeuw voor de zon. Het is enkel in een *split second*, in een diepe meditatie, dat het 'denkende ik' zijn of haar betwijfelbare lichaam kan achterlaten.

Dat de mogelijkheid van deze scheiding tussen lichaam en geest nog helemaal niet werd geprojecteerd op het dagelijkse leven van de zeventiende eeuw wordt duidelijk uit Descartes' beschrijving van een gezondheidsprobleem in zijn eerste meditatie. Hierin zegt hij, tussen neus en lippen door, dat als hij aan het bestaan van zijn eigen lichaam gaat twijfelen, hij dan een beetje lijkt op een krankzinnige. Zonder nu verder in te gaan op deze redenering, is het voor ons interessanter hoe Descartes de krankzinnige beschrijft. Krankzinnigen, zo schrijft Descartes, zijn mensen die last hebben van 'hardnekkige damp uit de zwarte gal' in hun hersenen.³ De verwijzing naar de zwarte gal maakt duidelijk dat Descartes gezondheidsproblemen helemaal niet uitlegt in dualistische termen zoals wij dat doen: hij noemt krankzinnigheid geen geestesziekte maar laat zien dat het een probleem is dat optreedt door een verstoring in de balans van een van de vier lichaamsvochten of humoren: de zwarte gal. In de tijd van Descartes gaat men er nog van uit dat het teveel aan zwarte gal de huid en het haar van mensen zwarter maakte. Op tekeningen uit die tijd werden gekken en krankzinnigen daarom vaak nogal zwart ingekleurd.⁴

Het idee dat gezondheid gebaseerd is op balans of harmonie is afkomstig uit het werk van de Griekse arts Hippocrates (460 v. Chr.-377 v. Chr.), die vaak wordt genoemd als de vader van de westerse geneeskunde. De eed die beginnende dokters afleggen, wordt nog altijd de eed van Hippocrates genoemd. Hippocrates onder-